

Lengyel András

„...a vulkánló Európa hátán”

Németh Andor, a berlini tudósító

1

Az *Emlékiratok* olvasói tudják, hogy Németh Andor, a *Bécsi Magyar Ujság* munkatársaként egy ideig lapja berlini tudósítója volt, s így – értelemszerűen – Berlinben élt. (vö. *A szélén behajtvva*. Bp. 1973, 609–617.) Magából az emlékezésből azonban nem derül ki, pontosan mettől meddig tartott ez a periódus. Az *Emlékiratok* szövegében természetesen számos olyan utalás van, amelyik valamely eseményhez, így – közvetve – időponthoz köti a tudósítói korszakot, ezek az utalások azonban a memoárok természete szerint kronológiailag szétfolyóak: az emlékező, évtizedek távolából, már nem tud konkrét időpontokat megnevezni. Kutató legyen tehát a talpán, aki magából az *Emlékiratok*ból kikövetkezteti a berlini periódus időhatárait. (Talán nem is véletlen, hogy a szakirodalom mindmáig mélyen hallgat e periódusról, pedig – mint látni fogjuk – nagyon is lényeges életszakasról van szó.) Ha azonban Némethnek a *Bécsi Magyar Ujság*ban publikált írásait az *Emlékiratok* utalásainak ismeretében tekintjük át, figyelve az írások bizonyos külsőségeire is, viszonylag jól bemérhető, mikor tartózkodott Németh Berlinben. Az „összeolvasásból” kiderül, hogy ez a periódus kb. 1922 novemberétől 1923. november közepéig, esetleg végéig tartott. S 1923 decemberében, amikor a *Bécsi Magyar Ujság*, elveszítvén felvevőpiacát, fölszámolt, már bizonyosan újra Bécsben élt: néhány heti munka után ott kapta meg végkielégítését.

A berlini év természetesen nem egynemű periódus volt, idejét Németh nemcsak székhelyén, Berlinben töltötte, hanem, onnan kiruccanva, ellátogatott a Ruhr-vidékre, Bajorországba, sőt még Svédországba is, mindenhol tudósításokkal látva el lapját. Ezek az újságírói portyázásai értelemszerűen tagolják berlini időzését, s lehetővé teszik annak összefüggő történetként való kezelését. Tudósítói munkájának értelme természetesen magából tudósításaiból derül ki, azok mutatják meg, mit élt át s mit látott meg Németországban, az egyes írások áttekintése előtt azonban célszerű legalább az alapvető kronológiai kérdéseket tisztázni.

Az első kérdés nyilvánvalóan az, mikor s hogyan került Berlinbe Németh? Az *Emlékiratok* erről meglehetősen szűkszavúan számol be: „Ekkoriban tört ki Németországban az infláció, és a *Bécsi Magyar* kiküldött, hogy menjek át Berlinbe. Előzőleg a *Bécsi Magyar* Kiadó egy folyóiratot indított meg, amelyet ketten szerkesztettünk Kassákkal” (SzB,609–610.). Szerencsére tudjuk, e Kassákkal közösen szerkesztett lap a furcsán szokatlan elnevezésű 2x2 volt, amelynek első 32 oldalát Németh, második felét Kassák állította össze. Ez a folyóirat valamikor 1922 októberében jelent meg. Az új, s mint kiderült, kérészetűnek bizonyult avantgárd lapot Németh október 8-án harangozta be a *Bécsi Magyar Ujság*ban, *Író és közönség* című cikkében: „E sorok írója néhány napon belül Kassák Lajossal egy modern művészeti folyóiratot küld világgá 2x2 címmel.” (BMU, 1922. okt. 8.) Magát a

megjelenést a *Bécsi Magyar Ujság* 1922. 214. száma regisztrálta, 2×2. *Kassák és Németh Andor művészi folyóirata* címmel, majd, november 5-én Komlós Aladár értékelte: „Mi ennek a folyóiratnak a jelentősége? Egy szóba foglalva az, hogy a Nyugat utáni írónemzedék orgánuma.” (BMU, 1922. nov. 5. 8.) Komlós ekkor még reménykedett a folytatásban: „A nagyobb közönséghez való eljutás érdekében” – írta – „kívánatos [...], hogy e revü ne váljék kísérleti laboratóriummal (erre ott a MA)”. Valószínű, hogy ekkor, azaz november elején, maga Németh is reménykedvén a 2×2 folytathatóságában, még Bécsben tartózkodott. S csak ezt követően, valamikor november második felében, amikor kiderült, hogy olvasói érdeklődés híján nem lehet folytatni a közös vállalkozást, települt át Berlinbe. Danzinger (utóbb: Agárdi) Ferenc Déry Tiborhoz írott 1922. december 1-jei levele szerint: „A Panoráma Bölönivel és Kóhalmival a napokban átköltözik Berlinbe. *Németh Andor hétfőn ment ugyanoda*” (Déry Tibor levelezése 1901–1926. Közread. Botka Ferenc. Bp. 2006. 235.). Ez a *hétfő* november 2-a volt, Németh Andor tehát ekkor költözött át Berlinbe. Az első, már berliniként keltezett írásai december elején jelentek meg. A *Bécsi Magyar Ujság* 277. száma két olyan cikket is közölt, amely már az új berlini tudósító számlájára írható. *A fekete Berlin*, amelynek cikkvégi, nyomtatott keltezése ez: „Berlin, december hó”, alá van írva, bizonyos tehát, hogy ez Németh írása. E cikk, nagyon jellemzően, azzal indít, hogy „először” a „legáltalánosabb képet” adja a városról, s érezhető is, ez a városkép csakugyan egy friss szem új látása. Ugyanebben a számban olvasható *Halottégetés* címmel, „Berlin, december 3.” keltezéssel egy névtelen cikk is, amely – alcíme szerint – „A Bécsi Magyar Ujság jelentése”. Bár a földolgozott téma, a berlini krematórium működése, kétségtől szokatlan, sőt morbid, s itt a tudósító nem is nevezi meg magát, a szerző aligha lehet más, mint az új berlini tudósító, azaz maga Németh Andor. Mindkét írás létezése föltételezi, hogy aki írta, az valamennyi időt már eltöltött Berlinben, már túl volt az elhelyezkedésen, a várossal való első ismerkedésen.

Németh, mint az *Emlékiratokból* kiderül, Berlinben „egy elegáns penzióban” szállt meg, „a város centrumában, a Kurfürstendammmhoz közel, a Nürnberger Platzon.” (SzB, 612.) Elhelyezkedését, berlini életét megkönnyítette, hogy az osztrák schilling és a német márka árfolyamkülönbsége számára kedvező volt: „A német márka úgy leszállt, hogy szinte milliommóként érkezünk ki. A schilling vásárlóereje tízszer akkora volt, mint a márkáé, s a márka még mindig zuhan. Pár hét múlva már óránként emelkedtek az árak.” (SzB, 612.) A panzióban, ahol elhelyezkedett, magyarok is laktak, az *Emlékiratok* egy Kalmár nevű emigráns kommunistát és feleségét, „Loncit” említi meg, valamint a pár napig szintén ott időző két pesti asszonyt: Devecseri Erzsit és Grosz Rózsit. Utóbb, főleg a Nürnberg kávéházban más magyarokkal is összefutott, így pl. régi jó ismerősével, a festőművész Berény Róberttel, Balogh Lászlóval, „az igen kedves és lelkes kommunistával”, a még Bécsből ismert Gerő Györggyel, majd később a Bécsből szintén Berlinbe költöző Komlós Aladárral. (vö. SzB, 612., 613.) Főnöke az akkoriban éppen szintén Berlinben tartózkodó Bölöni György volt. „A Bécsi Magyar Ujságnak egy hetilapja is volt, amelyet Berlinbe nyomtattak. Ennek a hetilapnak Bölöni György volt a főszerkesztője, de ő intézte a Bécsi Magyar berlini ügyeit is. Nekem tehát Bölöni volt a főnököm, tőle kaptam a fizetésemet, és ő irányított ide-oda, a politikai események szerint.” (SzB, 613.) A Bölöni házaspárral s Bölöni közvetlen munkatársával, Kóhalmi Bélával Németh így szintén sűrűn összejött a berlini időkben. „Bölöniné remek vacsorákat készített, melyeknek elkészítésében Gyurka is részt vett. Főként hazai ételekkel traktáltak bennünket, lucskos káposztával, káposztás rétesekkel és ilyesmikkel.” (SzB, 613.)

A tudósítói munka, a jelentős németországi események nyomon követése Némethet természetesen el-elszólította Berlinből. Németország ez időben különösen nehéz, sőt válságos időket élt. 1923. január 11-étől Franciaország katonailag megszállta a Ruhr-vidék

kétharmadát, s 2100 km² és hárommillió ember francia megszállás alá került. Ipartelepeket foglaltak le, szén-, fa- és nyersanyagszállítmányokat rekviráltak el stb. Majd a szinte azonnal kibontakozó passzív ellenállás letörésére, márciustól nyílt erőszakot alkalmazva, 150 ezer ember erőszakos kitelepítésére is sor került, március 31-én pedig az essenai Krup-művekben a franciák a német munkások közé lóttek. A kialakuló konfliktus messze a lokális konfliktusok fölé nőtt, alig pár évvel az első világháború után egy új nagy összeütközés föltételei bontakoztak ki. E helyzet érthetővé teszi, hogy a berlini tudósítót 1923 márciusában Bölöni a Ruhr-vidékre is elküldte. Némethnek az onnan adott beszámolója, *A vörös föld* 1923. március 25-i keltezéssel április elején jelent meg. (BMU, 1923, 78. sz. 2.) A riporterútról az *Emlékiratokban* egyebek közt ez olvasható: „Bölöni kitűnő ajánlólevelekkel látott el, mire végigjártam a franciáktól megszállt városokat, Essent, Düsseldorfot és más helyeket. Az utazás nagyon izgalmas volt.” (SzB, 613.) Útja legnagyobb élménye Essenben érte, ahol a megszállók s a bányászok ellentéte a legvégtetesebben bontakozott ki. A Ruhr-vidéken való bolyongása során még Hollandiába is majdnem eljutott, de a holland határnál föltartóztatták. Komlós Aladár emlékező cikkéből tudjuk, hogy Némethnek e térségből küldött beszámolóit élénk olvasói érdeklődést váltottak ki.

Meddig tartott ez a „riporter” kiruccanás, nem tudjuk megmondani, valószínű, hogy pár hétnél nem volt hosszabb. Azaz, április közepén Németh már újra Berlinben tartózkodott. Május vége felé azonban, Hitlerék mozgolódásáról értesülvén, Bölöni újabb nagy útra küldte ki – ezúttal Münchenbe. Ennek a bajorországi útnak olyan dokumentumai vannak, mint a *Fehér Bajorország* (BMU, 1923, 118. sz. 3.) és *A reakció arcképei*. (BMU, 1923, 120. sz. 3.) Németh ekkor nemcsak Adolf Hitlerre figyelt föl (információit részben a *Zürcher Zeitung* tudósítójától, a még Bécsből ismert Benedek Károlytól szerezte, aki egyik propagandakörújtjára elkísérte a majdani Führert), de arra a szociokulturális közege s arra a légkörre is, amelyik akkor Bajorországot jellemezte: arra, ami utóbb a náciizmus melegágya lett. Azt is tudjuk, ekkor, mint az *Emlékiratokból* kiderül, Németh „egy Starnberger See melletti kis faluban” meglátogatta az ott időző Déry Tibort is. (SzB, 615.) Ez a bajorországi kiruccanás valamikor június elején vagy közepén ért véget: június közepén már bizonyosan megint Berlinben volt – legalábbis erre vall a *Bécsi Magyar Ujság* 1923, 133. számában megjelent írása.

Nem köthető pontos időponthoz, de nagyon valószínű, hogy valamikor ekkor, 1923 nyarán került sor az Ernst Bloch-hal való személyes megismerkedésre is. Az *Emlékiratok* szerint, Gerő György közvetítésével, egy „meleg nyári este” látogatta meg berlini otthonában a filozófust, aki, tudjuk, már hosszabb ideje egyik kedves szerzője volt. (vö. SzB, 612.) Ez az időpont megjelölés önmagában is júniusra, esetleg júliusra utal. A „Berlin, június hó” keltezésű, *Ernst Barlach* című cikkében (BMU, 1923, 133. sz. 6.) azonban név szerint is utal Blochra: „Ernst Barlach berlini” – írja itt Németh –, „hívatására nézve képzőművész, sőt mint ilyen egyike a legismertebbeknek; szobrai az állami galériák büszkeségei. Ami a darabjait illeti, azok dilliantikusak, de abban az értelemben, ahogy Bloch, a filozófus beszél némely dillitáns művészetéről.” Úgy gondolom, Bloch véleményének ez az aktualizáló fölhasználása aligha véletlen. Az olvasmányélményt nyilván a személyes találkozás (vagy annak esedékessége) hívhatta elő. Sőt az sem lehetetlen, hogy a „beszél” szó használata itt nem metaforikus, hanem valóban a *beszélő*, élőszóban megnyilatkozó Blochra utal. Azaz, a személyes találkozás, az eszmecsere ekkor már megtörtént.

1923. július végén mindenesetre Németh megint hosszabb útra indult: Bölöni egy nagy nemzetközi sportesemény kapcsán Svédországba küldte ki. (vö. SzB, 615.) Németh ugyan egyáltalán nem érdeklődött a sportok iránt, írásait ismerve nehéz is lenne elképzelni mint sportriportert, feladata azonban nem is a szoros értelemben vett sportújságitás volt, inkább svédországi élménybeszámolókat vártak tőle. Így, közelebről meg nem határoz-

ható időben, július vége felé elindult Svédországba. Berlintől Sassnitzig vonaton utazott, „ott bevagonírozták az egész vonatot úgy, ahogy volt, egy tengeri hajóra. A vonatot elhelyezték a hajófenéken”, az utasok pedig a fedélzeten töltötték a hajójukat. A kikötőből, már Svédországban, megint vonaton folytatták útjukat. (vö. SzB, 615.) Szállása Göteborgban volt, de ellátogatott Stockholmba is. A *Bécsi Magyar Ujság* 1923. augusztus elején, a 179. számban közölte a *Stockholm* című, városélményekről beszámoló tudósítását, „Stockholm, július hó” jelzéssel. Göteborgban, tudjuk, ezt megelőzően tartózkodott. Magáról a sporteseményről utólag sem sok szót ejtett, de az *Emlékiratokból* megtudjuk, hogy ekkor részt vett az északi népek zsidóinak kongresszusán. „Ez a kongresszus nagyon imponált nekem” – írta önéletírásában. „Imponált már csak azért is, mert semmiben sem emlékeztetett a bécsi vagy magyarországi zsidó összejevetelekre.” (SzB, 616.) Tapasztalatairól *A skandináv zsidók kongresszusán* címmel a Diogenesnek is küldött beszámolót, amely a lap 1923. évi 8. számában jelent meg.

Svédországból való, 1923. júliusi vagy augusztusi visszatérése, minden jel szerint, már bizonytalan körülmények közt történt meg. A *Bécsi Magyar Ujság* ekkor már utolsó periódusát élte, közelgett megszűnésének időpontja. S a német válság is tetőzött. Sőt, bár Németh nyíltan nem mondja ki, valószínű, hogy már a berlini tudósítói státus anyagi fedezete is megrendült, vagy meg is szűnt. Az *Emlékiratok*nak az utolsó berlini hónapokról adott leírása legalábbis erre enged következtetni: „Ezek voltak az infláció legsötétebb napjai. Apránként váltottam fel megmaradt bankjegyeimet, és körülbelül két hónapig éltem ebből a kis összegből. Közben a valutaválság megoldódott. Máról holnapra becserélték a bankjegyeket, és visszatértek az aranymárkára. Ennek folytán az addig olcsó Berlin hirtelen drága lett. Úgy Bölöni, mint én visszatértünk Bécsbe.” (SzB, 617.) Ez az utólagos leírás ugyan némileg nagyvonalú, sőt itt-ott homályos is, de utalásai mégis becsek. Az infláció végét jelentő német pénzügyi reform ugyanis, amelyet az *Emlékiratok* a Bécsbe való visszatérés közvetlen okaként jelöl meg, pontos dátumhoz köthető: 1923. november 15-én jelentették be, s 17-én lépett életbe. Németh Andor tehát ezt követően, valószínűleg még november folyamán, hagyta el Berlint, s tért vissza emigrációja központjába, Bécsbe.

Épp időben, hogy Bécsben élje meg a *Bécsi Magyar Ujság* (számára állástalanságot hozó) megszűnését: a lap ugyanis 1923. december közepén fölszámolt (vö. Markovits Györgyi: *A Bécsi Magyar Ujság 1919. október – 1923. december*. Magyar Könyvszemle, 1977. 269.).

2

A berlini periódusról szólva az alapkérdés, amely mindenképpen választ vár, kétségkívül az: mit látott meg, s mit írt meg Németországból Németh Andor? S az írásaiból kirajzolódó képet igazolja-e az, amit – immár történeti távlatból – a német történelemként ismerünk? A válaszhoz kétféle megközelítés kínálkozik: a *Bécsi Magyar Ujság* hosszabb-rövidebb, névtelen berlini jelentéseinek minuciózus számbavétele, illetve a Berlinben, Berlinről (általában: Németországról, a német viszonyokról) írott fontosabb Németh-cikkek elemző áttekintése. A sajtótörténezszt nyilván inkább az első lehetőség érdekelheti (a hírszolgáltatás köre és minősége elsőrendű sajtótörténeti kérdés) – az irodalomtörténezszt inkább a második. Most, mivel ez a második lehetőség végigvitele ígérekzik termékenynek, az íróilag megformált, életképszerűen megkomponált, az eseményeket inkább már csak értelmező, semmint aprólékosan bemutató cikkekre kerítünk sort. Ezek minden másnál jobban mutatják meg, hogy az események fölszíne alatt zajló folyamatokból Németh mit vett észre, mire figyelt föl.

Az elemzéshez néhány cikkcsoport jól elkülöníthető. Németh előbb, jól érzékelhetően, Berlinnel ismerkedett, a város mentális viszonyait s kulturális légkörét mérte föl. Ilyen írása a még 1922 végén írott *A fekete Berlin* (BMU, 1922, 277. sz.), a szintén decemberi *Oroszok Berlinben* (BMU, 1922, 291. sz.) és a *Házak és szobrok Berlinben* (BMU, 1922, 294.sz.), az 1923. januári *Katakomba-művészek* (BMU, 1923, 20. sz.), a februári *Berlini kis-képek* (BMU, 123, 38.sz.), a *Bürger Schippel* című színikritikája (BMU, 1923, 46. sz.), a márciusi *Berlini bál* (BMU, 1923, 54. sz.) és *A berlini Petőfi-ünnepély*. (BMU, 1923, 55. sz.) Egy másik csoport a Berlinen kívüli s – az ország tagoltságából következően – a berlinitől lényegesen különböző német világot mutatja föl. Ilyen az 1923. március 25-éről keltezett dortmundi cikk, *A vörös föld* (BMU, 1923, 78. sz.), amely a Ruhr-vidéki helyzetre reflektál, a májusi *Fehér Bajorország* (BMU, 1923, 118. sz.) és *A reakció arcképei*. (BMU, 1923, 120. sz.) Egy harmadik csoport újra berlini cikkekből áll, de ezek már a Ruhr-vidék és Bajorország viszonyainak ismeretében, mélyebb és keserűbb tapasztalatok birtokában születtek; ilyen az 1923 májusi *Az elnémult író* (BMU, 1923, 109. sz.), a júniusi *Ernst Barlach* (BMU, 1923, 133. sz.) és *A kétségbeesett Berlin*. (BMU, 1923, 136. sz.) Egy negyedik csoportot pedig a Németországon kívüli, északi tapasztalatokról tudósító cikkek alkotják. Ilyen pl. a *Stockholm* (BMU, 1923, 179. sz.) és *A skandináv zsidók kongresszusán*. (Dioegenes, 1923, 8. sz.)

Valamennyi említett írására jellemző, hogy ezek – a szerzői alkat jellegzetes megnyilvánulásai – nem analitikus, elemző cikkek, erényük inkább az egységben látás és láttatás, a légkör, s jellegzetes mozzanatok rendkívül érzékeny, finoman különböztető érzékelése: mondhatnánk, a tökéletesen vevő „antenna” jelenléte. Írásai így nem gazdasági vagy hatalomtechnikai („politilógiai”) analízisek, a gazdaság és a politika csak mint az embereket s az emberi viszonyokat alakító, az emberi relációkban is megjelenő meghatározottságok érdeklik, igazában az foglalkoztatja, ami az emberi megnyilatkozásokban, mint emberek közötti reakció megmutatkozik. S éppen ez az egyoldalúságnak látszó nézőpont teszi képessé arra, hogy a háború utáni német viszonyokról olyan mély látéleletet adjon, amelyből – ha figyelmesen olvassuk cikkeit – már extrapolálható mindaz, ami utóbb, Hitler és a náci párt hatalomra jutásával csakugyan bekövetkezett. Érzékelhetővé teszi, sőt nem egy vonatkozásban kitűnően megvilágítja azt a „Kígyótojást”, amelyről – sok évtizeddel később, post festum – a nevezetes Bergman-film (1977) a filmművészet eszközeivel szólt.

3

A sajátos német viszonyok érzékelése már az első, *A fekete Berlin* című cikkében fölbukkan. Ezt ugyan még úgy írja, mintha csak turista lenne: „A legáltalánosabb képet először. Azt, amit mindenki lát, aki idegen valutával (osztrák koronával) néhány napot itt tölt.” Magából a cikkből azonban kiderül, ezt-azt már az addig Berlinben eltöltött rövid idő ellenére is meglátott. A felsorolást, bár viszonylag terjedelmes, az első benyomások dokumentumaként érdemes idézni is: „Utcákon mentem végig, amelyeknek a kövezetét lépten-nyomon szedik fel, torlasz-torlaszra halmozódik és bármerre lépsz, rohanó emberekbe ütközöl, ha ugyan nem kerülsz egy autó vagy egy vágatva közelgő fiáker apró lovainak patái alá. Jártam az apró pálinkaboltok között, ahol nyomorékarcú asszonytramplik várják az idegent, mint a gésák Japánban, de inkább hivatalnoknők; álltam egy sötét színház előtt, amelynek színészei sztrájkolnak s hallgattam a küszöböt elálló sztrájkőrök szólamait. Láttam Hauptmann gyalázatos fantom-filmjét az Ufa-palotában, mely olyan mint a pesti Népopera, csak a Pór Berci freskóját hiányoltam a vászon felett; voltam tiltott mulatóhelyen, hogy beleszagoljak a kokain-őrületbe; mely barlang kiküldött neppere először csak játékot ígért, majd kitűnő italokat helyezett kilátásba s mikor ez sem csábított, meztelen

táncig és apró perverzításokig licitált felefelé [...]. Voltunk orosz lebuiban és ittunk vutkit, [...] egy autó után szaladtunk, mely a szűkre szabott császári allee boltíve alatt dőcög rendszeresen s néhány év alatt szétsikálja a szűkreszabott emlékművet... és mentünk volna még sokfelé, de elfogtak bennünket a rendőrök és bevitték az őrszobába, ahol be kellett mondani a nacionálénkat s ahol igen szigorúan bántak velünk, mert nem átalottuk bevallani, hogy bécsiek vagyunk. Berlinben sok az idegen, s különösen a bécsiekre haragszanak. Ők tudják, miért.” (BMU, 1922, 277. sz.) Mindez, első olvasásra, csakugyan egy alkalmi látogató, egy turista élménylistája. Németh azonban már ebben a cikkében is továbbjut a fölszín pusztá regisztrálásán. Már önmeghatározása is meglepő: „Sokan vagyunk itt áru- és egyéb siberek” – mondja, sajátos őrszobai definícióként. Ezzel a többes szám első személlyel ugyanis önmagát is besorolja egy kétes, berlini populációba, egyszerre jellemezve saját helyzetét és a környezetet. Igazi fölismerése azonban mélyebben húzódik meg: „A valutaromlás és a teljes gőzzel dolgozó város” – ez szerinte Berlin definíciója, s ennek a két pólusnak az egymás ellen feszülésében ismeri föl azt a dinamikát, amely a város légkörét alapvetően meghatározza. Berlin ugyanis benyomásai szerint, egyfelől: „Világváros, szédítő távolságok és elejétől-végig, széltében-hosszában, keresztül-kasul, akárhonnán jössz, akárhová mész, esőben, hóban és sárban ezrek rohannak. Munkára. A munka szabályozza az életet itt s ha az emberek lélekezethez jutnának, kitörne a forradalom. De nem jutnak lélekezethez. A percek értékesítése a vérükben van.” (BMU, 1922, 277. sz.) Ez a diagnózis, persze, még akár a legendás német szorgalom egyszerű újrafogalmazása is lehetne, de nem az, vagy nem csak az. Részben azért, mert ebben a szorgalomban Németh a maga ellenpólusát (is) látja, azt a gépies, lelketlen ténykedést, amiből, ismeretes, mindig igyekezett kivonni magát. Részben, ettől egyáltalán nem függetlenül, fölismeri álságosságát, s a német szorgalomnak ezt az oldalát emeli fénybe: „Vajon feljavítja-e a márkát a görcsös termelés, amelynek rideg lelketlenségét sehol sem érzed olyan valósággal, mint éppen itt?” – kérdezi. S válasza saját kérdésére egyértelmű: „Gépek portékát termelnek, amelynek kiállítása és kellezése kétharmadát teszi ki az alap-árnak; az uralomra jutott nagyipar a békeidőkre emlékeztető erőfeszítéssel löki felfelé a termelés statisztikáját; mesterséges igényeket támaszt, hogy elfelejtse a valódiakat; műholmikát termel egy műület izgalmainak csillapítására; elkábít nyüzsgésével, elszedít kínálataival, fejedet fájdtítja reklámjaival, amellyel mind azt akarja igazolni, hogy az élet megy előre! Vajon igaz-e? Vajon van-e élet e lázas életkedésben, vajon nem egy halott masina kattog-e lelketlenül tovább? Wer gibt mir Bescheid?” (BMU, 1922, 277. sz.) Majd, fogalmibb szövegezésben, de még éleesebben: „A pótlékok rettenetes munkagyára, a csakazértistermelés, a szabadjárá eresztett verseny örülete. A termelés mechanizmusát és a személyiség eldologiasodását sehol sem tanulmányozhatni tisztábban. Kolosszális méretek.” (BMU, 1922, 277. sz.)

Nem kétséges, ez a Berlin-kép lényegét tekintve modernitás-, vagy ha tetszik: kapitalizmus-kritika. Az olyan terminusok, mint pl. az *eldologiasodás* emlegetése nyilvánvalóvá teszik e nézőpont marxizáló indíttatásait. (Talán a Lukács György fölfogására való közvetlen visszavezetést is meg lehetne kockáztatni.) De, úgy vélem, ennek rögzítése csak az érem egyik oldalát mutatja meg. A diagnózisban benne van Németh személyes viszonyulása is, az álságosnak fölismerésére való személyes érzékenysége. Ám mielőtt „apokaliptikus” víziót fedeznénk föl a cikkben, nem árt figyelembe venni: itt, bármennyire egyéni megfogalmazásban is, de valóságos összefüggések jelennek meg – ezt a német történelem alakulása visszamenőleg is igazolja. S Németh érdeme, hogy a tőke-logika látszatokat, „művilágot” produkáló természetének, ennek a máshol is érvényesülő fenomenének a megjelenítése mellett fölismeri a sajátost is: a méreteket s a praxis végletességét is. A „német” szorgalomnak, a „munka szabályozta életnek” ez a Berlinben tapasztalható végletessége Németh számára fölismerhetővé teszi azt is, ami máshol „csak” rejtve, tom-

pítottan érvényesült. S a „műholmik”-ban, amelyeket „egy műélet izgalmainak csillapítására” termelnek, méghozzá végletes szorgalommal, fölismeri azt a dinamikát, amely minél erőteljesebben érvényesül, annál súlyosabb következményekkel jár. Azaz, mondjuk ki nyíltan, érzékeli, „megsejti” a gyakorlatban önmagát megjelenítő irracionizmust.

Az *Oroszok Berlinben* (BMU, 1922, 191. sz.) már egy másik oldalról, egy speciális helyi szín érzékeltetésével közelít Berlinhez. Észreveszi, hogy a berlini orosz populáció „beleírja magát és magán keresztül az orosz etnográfiát Berlin külső képébe. A rideg négyszögletes berlini üzletek közepette [...] a monotóniából ki-kiri egy-egy cirillbetűs, vagy francia szöveges orosz cukrászda szerényebb táblája, vagy elmenőben orosz könyvbolt tarkafedeles könyveire pillantasz. Nem is szólva az orosz szellem beágyazódásáról a korszerű művészetekbe.” (BMU, 1922, 291. sz.) A berlini oroszokról rajzolt kép már jelzi, immár végképpen nem egy turista benyomásainak ad hangot. Észreveszi, hogy: „Az emigráció eltűnt, talán elmerült valahova, vagy visszaszívódott haza – vagy meggazdagodott. Sőt a háborúelőtti orosz diákéletet is hiába keresem: a világbolygó, forradalmi eszméktől mámoros orosz ifjúság szerepét az éhező külföldi magyar fiatalság vette át. Ami orosz itt van: az igen reprezentábilis, divatot és ízlést diktáló vezető osztály; és tényleg módosító, fejlesztő hatással van Berlinre – minden ellenük forduló ellenszenv dacára.” Majd: „A pénz minden az ellenforradalom e hányattot s ki tudja, hogy végződő esztendejében. Akármi történjék is: az oroszok alkalmasint itt maradnak, annyira beékelték már magukat a város életébe. S kétségtelen, hogy ők festenek romantikus színeket Berlin szürkén egyforma külsejére. Ahány orosz, annyi sors, annyi élet: hajsza, menekülés, lángolás és ittas jajgatás. De itt a jómodor európai nyilvánosságán mintegy temperáltan látjuk őket: a belsejüket találgatnunk kell.” E tudósítás, persze az, ami hivatalból lennie kell: érdekes színeket fölillantó tudósítás. A külső, a látható világot mutatja, ennél többet nem ambicionál. De értelemszerűen megjelenik benne az is, ami speciálisan Németh érdeklődésének jele: a cukrászda etnográfiája mellett az orosz művészet: „Igazán orosz: a kékmadár-kabaré dekoratív képei, a népmesék fantáziájára szövött kosztümök, a bijoubafoglalt orosz dalok (noha mindez műipar, s némileg túlhangsúlyozottan a külföld számára készült), de legigazabb: a Galerie Lutz orosz tárlata, az orosz festészet legújabb alkotásai, amelyen át illusztrálva látjuk azt a nagy erőfeszítést és jövőbenézést, ami ma Oroszországban végbemegy”. (BMU, 1922, 291. sz.)

Az *Oroszok Berlinben* ezzel zárul, a *Házak és szobrok Berlinben* (BMU, 1922, 294. sz.) pedig, a város építészeti jellegzetességeinek leírásába ágyazva, lényegében itt folytatódik. Hogy az épített Berlint: a házakat, utcákat, tereket, köztéri szobrokat milyennek látja, útikönyvtéma. (Németh később csakugyan írt is útikönyveket, pl. Ausztriáról s Magyarországról.) A cikk e feladatot, némi távolságtartással, a bécsi kedélyességhez mért ridegség fölemlgetésével teljesíti is. Igazán érdekes azonban akkor lesz, amikor a köztéri szobrok kritikája után átvált a *Galerie Lutzban* látott „új szobrok”-ra. Itt már az új művészet ideológusa szólal meg, aki a Galerie Lutz szobraiban és installációiban saját törekvései kifejezését fedezi föl. „Szobor csak úgy szép, ha magamagáért van, s nem egy rajta kívülálló cselekményre utal” – a berlini köztéri szobrokat e pozícióból utasította el. „Az új szobrok [azonban] egészen mások” – mondja. „Mint minden igaz művészet, olyasmit fejeznek ki, ami még nincs meg a fogalmiokban. Ami azért van, hogy előhívjon belőlünk valamit, hogy igézzen és megijesszen. Az ember csodálkozva nézi a Galerie Lutzban kiállított Tatlin-alkotásokat. Amikhez képest az ugyanott látható tarka Archipenkó-figurák egészen nyilvánvaló kifejezések. Tatlin szándékai homályosabbak. Félig művész, félig feltaláló s ha lenne még egy [,] félig fölösleges, kíváncsi gyermeknek nevezném, aki annak örül az anyagban, ami anyag s nem annak, amire használható. Mert állítólag úgy is van, hogy az orosz mizéria egy idejében némely művész – nem lévén se színe, se vászna, se más alkalmassága – az ipari világ elkallódott és felhasznált törmelékeiből kezdett művészetet konstruálni. Teszem úgy,

hogy holmi régi kürtöt, deszkát, rajszöveget, bélyeget és anizskártyát eszkábáltak össze egységes valamivé. Ezek a kopott, elhasznált holmik ily művészi konstrukcióba tömörítve, valami szörnyű szuggesztiót gyakorolnak ránk”. (BMU, 1922, 294. sz.) S amikor e szobrok és installációk hatásának rögzítésére és értelmezésére vállalkozik, óhatatlanul művészet-ideológussá lényegül át. A Galerie Lutz szobrainak „szuggesztióját” ugyanis így írja le: „Mintha az anyag kopottsága még magán hordaná a rajta lesiklott nehéz időpillanatok. Mintha a vértokádó köhögésben haldokló társadalom rettenetes maszkjai lennének. Az ipusztria elvetélt torzembriói. Olyan egy-egy Tatlin-szobor, mint valami ócska modell (az ócskaságát nem idejétmúltságára, hanem hányt-vetett külsejére értve), amely azért olyan lehangolóan-kísérteties és szorongó félelmetes, mert nem tudom miből való, csak azt, hogy belőlem van, belőlem valami, belőlem egy darab.” Majd, mintegy kiszólva az interpretációból, személyes vallomásba csap át: „Voltatok úgy bizonyára, hogy indokolatlan szorongást éreztek a melletekben, anélkül, hogy erre valami külső észrevehetőség okot adott volna. Misztikusok azt mondják, hogy ilyenkor saját, vagy apáitok régi bűnei szorongatnak. Ezt érzem én Tatlin szobra előtt: saját magam értelmetlen eszközzé lettségének érzése szorongat. Mert minden, minden más belül is, mintahogy lenni kellene, és az igaztól csak a fájás jelzi a távolságot.”

Az önkifejezés igényének s a műértelmező szerepének összevegyülése, egymásba kapcsolódása adja a cikk zárlatát is. De amíg az interpretáció egyféle személyes érzésekre is építő diagnózisként fogható föl, a zárlat az új művészet által fölillantott lehetőségek rögzítése: „Így van ez. De azért az orosz szuprematisták tárlatán életnyers égszínnek, bátran nekilendülő görbék és szinte anyagtalan nagy felületek jelzik, hogy van még bennünk be nem piszkolt tér, ki nem futott irány és utópikus akarat. Az orosz tárlaton, felszívódva és feldolgozva megtalálod az egész európai kultúrát, szinte sehol másutt így együtt nem lévő elfogulatlanságban, de azon túl ott látod azt a szűz, félszeg és magát-akaró akaratot, amin a legtöbb kortársunk mosolyog, vagy ha finomabb, rezignáltan sóhajt, de ami mindenestre szabadulni akarás a hurokból, amiket magunk fontunk a nyakunk köré.” (BMU, 1922, 294. sz.)

Amit a *Házak és szobrok Berlinben* teljes világossággal megmutat, hogy tudniillik a modernitás valósága s az abból való kitörés lehetősége Németh számára nem a németekben, hanem (a Berlinben megismert!) oroszokban sűrűsödött össze, az elmélyül egy harmadik orosz tárgyú írásában. A *Katakomba-művészet* (BMU, 1923. 20. sz.) voltaképpen egy sajtóvetítés reflexióit adja. Megtudható belőle, hogy Németh – nyilván mint Berlinben dolgozó újságíró – meghívást kapott az „új orosz filmek” bemutatójára „egy eléggé eldugott kis moziba”, Richard Oswald Kant-gasséi „kis-színházába”, s a „terem zsúfolásig tömve volt: hívőkkel; extatikusokkal; akik nem annyira a filmért jöttek, mint Oroszorszáéért; akiknek szent, ami Keletről jön; ex oriente lux.” A meghívottak közt fölfedezte „Peter Andersen Nexót, a dán regényírót; Guilbeaux-t, a katonaköltőt; Arthur Holitschert, Klara Zettkint és másokat”. A műsorban két filmet vetítettek, a *Polikuska*-t, „az első autentikus orosz filmet, amelyen nem a Párisba és Berlinbe emigrált színészek szerepelnek, hanem az otthonmaradtak: a Moszkvai Művészszínház tagjai, Stanislavsky társulata”. S egy „propagandafilmet: a Kommunista Internacionale negyedik kongresszusát Moszkvában”. A két film közül Némethnek „természetesen” a *Polikuska* tetszett, a propagandafilmről szólva viszont fönntartásainak adott hangot. A *Polikuska*, mondja, „körül fogja járni a világot. Nem így a másik, a vászonravitt kongresszus. Ez szinte magánügy s noha propagandára készült, aligha kerül ki nagyobb nyilvánosság elé. Nem azért, mert a cenzúra elejét venné, hanem azért mert technikailag kezdetleges.” Mindez még írható volna Németh ízlésének, esztétikai preferenciáinak számlájára: művészet és politika közül, ha választani kellett, számára mindig a művészet volt az elsődleges, a hiteles. Ez a distinkciója, láthatóan, itt,

az orosz filmek bemutatóján is érvényesült. Ám a helyzet itt némileg mégis komplikáltabb ennél. Bár hosszasan ecseteli a propagandafilm gyarlóságait, s ismételten megjegyzi: „a mi szemünkben, akik a kapitalizmus parádés jeleneteiben és jelenségeiben élünk, végtelenül komikus ez a [kongresszusi] felvonulás”, majd: „Mondom, polgári szemmel elképesztő az a »Zwangslóságok«, ami ezen a filmen mutatkozik”, sőt azt is leszögezi: „Polgári szempontból ez a film rettenetesen kompromittálja az orosz forradalmat” – mégis kétségtelen, a propagandafilm egyik jelenete összhangban volt vágyaival: „A végén aztán jön egy hosszú jelenet, amelynél eláll az ember lélegzete. Végláthatatlan sorokban felvonul a vörös hadsereg, a lovas-kozákok, a gyalog-tengerészek és az ágyúütegek. Elgördülnek a vásznon a rettenetes tankok, keringenek a levegőben a repülőek. A szegénység nyomasztó képei és a gyűlés triviális jelenetei után megjelenik a forradalom komoly ábrázata: a rettenetes elszántság és felkészültség. Itt megszűnik a tréfa, vége az egymás közötti kedélyességnek s a kis moziterem közönsége úgy liheg az izgalomtól, mint a német polgárság, amikor a *Fridericus Rex* című filmen a porosz király gránátosai léptek el csatasorban a vásznon.” Ez a leírás persze önmagában akár az erő vizuális megjelenítése, „látványa” fölötti respektus, a megborzongás következménye is lehetne. A folytatás azonban, ami egyben az egész cikk zárata is, egyértelműsíti a helyzetet: „Ez a felvétel a forradalom realitása. Faust fordítása szerint Mózes is így kezdte a világteremtés jelentését: Im anfang war die Kraft.” Nem kétséges tehát, hogy az idézett filmjelenet kiemelésében van valami Németh *várakozásaiból* is: a világ radikális megváltoztatásának igényéből s reményéből.

Ez a remény, paradox módon, egy, a politikainál mélyebb, fundamentális szinten éppen a *Polikuska* interpretációjából világlik ki. A *Polikuska* ugyanis Németh szerint „maga az emberségesség, már nem is film, hanem képekben elvonuló élet, biblia pauperum, a megalázottak tükre. Valódi népművészet, a szemem át a lélekhez szól, tisztább és tökéletesebb, mint a novella, melyből készült.” S a film, amely, szerinte, „eddig” „egy privilegizált osztály luxusának” látszott, a *Polikuska* révén magával ragadja nézőjét: „az egyszerű Polikuska jámbor megadásával és gyászosan ironikus végzetével szemben tehetetlen az értelem. Ez a film az új ember másik húrját szólaltatja meg: a csodaváró chiliazmust, kiirhatatlan hitünket, hogy a jósággal eljön a mennyek birodalma a földre. Az új vallást, az új áhitatot.” Ez az interpretáció meglehetősen nyílt színvállás: Németh, érzületi meghatározottsága következtében, az utópia vonzásában nyilatkozik itt meg.

Tévednénk azonban, ha Németh Andort mindezek alapján, akár pozitív hangszúllyal, akár megrovólag politikai gondolkodóvá, vagy éppen bolsevik aktivistává stilizálnánk át. A világ radikális átalakításának vágya ugyan valóban nagyon erős volt benne, ennek a vágnak a politikai operacionalizálása azonban nem kísértette meg. Nem „politikus” volt, hanem morálisan érzékeny író. Ha tetszik: „esztéta”. Jellemző e tekintetben, hogy a *Polikuska* ismertetését, kifejezett rokonszenve ellenére, egy meglehetősen ironikus (s lényegre tapintó) zárójeles mondattal zárta le: „A jelen levő kommunisták [ti. akik megtekintették a filmet] meggyőződéssel fújták az orosz korálokot, amelyekkel a zongoránál ülő leány kísértte a filmet.” Az utópikus beállítódásnak ez az „esztétikai” ellenpontozása önmagában is a politikától való ösztönös distanciálódás jele.

4

Berlint Németh Andor természetesen nem azonosította, nem is azonosíthatta az ottani oroszokkal: Berlin domináló légkörét, meghatározó viszonyait, jól tudta, maguk a berliniek teremtik meg s tartják fenn. A berlini tudósító ezzel – ha akarta, ha nem – napi élményként szembesült. S az, amit a berliniekről észrevett s megírt, nincs is tanulságok nélkül.

Sok olyasmi is föltűnt ugyanis neki, ami mellett a berliniek talán elmentek, de ami nagyon is fontos vagy jellegzetes volt, s aminek meglátásához az „idegen” szeme kellett.

1923 februárjában például, *Berlini kis-képek* címmel írt egy két részből álló jegyzetet (BMU, 1923, 38. sz.), amely – Kosztolányi *Ákom-bákom*jaival rokon technikát alkalmazva – két jellemzőnek vélt berlini epizódot rögzít meg. Az egyik központjában egy külvárosi bolt kirakatába kitett kaviáros doboz áll, amely utcai lázongást vált ki, a másikéban pedig az „Üdv hadserege”, s egy utcasarkon szónokoló különc figura jelenik meg. Mindkét esemény jelentéktelen, földidézésük akár az újságírói munka „kis színesek” iránti szükségletének számlájára is írható. Valamiképpen mégis van súlyuk, hiszen mindkét földidézett mozzanat az akkori berlini szociokulturális viszonyok lenyomata, s éppen az, ami egyszerű furcsaságnak tetszik, fejezi ki azt a mélyebben fekvő mentális zűrzavart, ami akkor e világvárost jellemezte. Egy ugyancsak februári színikritikájában (*Bürger Schippel*, BMU, 1923, 46. sz.) a Lessingtheater egyik bemutatójáról írt. A Starnheim-vígjáték, persze, szabályos esztétikai mérleget is kaphatott volna, hiszen a „berlini téli szezon legnagyobb sikere” volt, Németh Andor számára azonban ez a darab nem műalkotásként volt érdekes. Ami érdekelte, az a tíz évvel korábban sikertelen darab sikeressé válásának oka: „a darab új sikerének titka”. S ezt meg is találja a berlini kulturális klíma radikális átalakulásában.

„A polgárság karrikatúrája ez a darab s egyben a proletáré is” – írja. „Tíz esztendővel ezelőtt forradalmilag hatott: nemcsak a hatalmon lévő osztály felterítése árán, de még inkább a proletár robotsztus energiájának felmutatásával: ma, az ellenforradalom diadal-mámorában, a proletáron kacag a közönség s nem a régi vicclapkarrikatúrákra emlékeztető ideális lelkületű polgári figurákon. Persze, a nézőtérén ülő úgazdag közönség nem is érezheti szatírának a polgárság kigúnyolását. Az az osztály, amely a háború előtt Goethét és Kantot citálta, eltűnt, vagy nem jár színházba, annyira lezüllött anyagiakban s annyira felbomlott mint osztály. Röviden: a kacagó nézőtér a legjobban saját magán kacag, mert a nézőtér minden második tagja egy-egy hatalomhoz és pénzhez jutott Schippel.” Úgy véli, a közönségnek ez az önféltreértése abból fakad, hogy az író, aki „kegyetlenül és elkeseredetten harcol osztályának stagnáns és mocsárszagú idealizmusa ellen”, valójában maga is „polgári” író, s már eleve félreértette az ábrázolt világot. Így ez a komédia „még csak nem is a siber, még csak nem is konjunktúra komédiája. Nem is osztálykomédia: noha millió Schippel futkos az utcán.” A darab a „salak komédiája”. Egy író teremtette figura közönségsikerében tehát a német társadalmi viszonyok deformációját fedezi föl: egy fejlődési lehetőség eldugulását, s valami mélyen torznak az előtérbe kerülését. Az a nézőpont, amelyből itt Németh ítélte, e kritikából ugyan nem válik nyílttá, explicitté, de annyi így is kiderül, hogy erős distanciát tart a német viszonyoktól, s a légkört nyíltan „ellenforradalmiként” nevezi meg.

Az 1923 márciusában írott *Berlini bál* (BMU, 1923, 54. sz.) megintcsak nem szokványos báli tudósítás. A bál ugyan, amelyről beszámol, „a berlini »maisták« szezonbálja: a Sturmbál”, s mint ilyen, akár irodalom- és művészettörténeti eseményként is lehetett volna kezelni. (A Sturm, mint más német folyóiratok is, éves nyomdászamlájukat nagyrészt az ilyen bálak bevételeiből fedezték.) Az esemény irodalom- és művészettörténeti vonatkozásai annál inkább is hangsúlyozhatók lettek volna, mert a lapnak nem egy meghatározó szerzője magyar volt. Ahogy egy bekezdés erejéig erre Németh ki is tér: „A Sturm-művészek körében a magyarság dominál. A lap házi művészei közül a legfavorizáltabbak Moholy-Nagy László, Véri [helyesen: Péri]. De eljöttek [mármint a bálba] azok is, akiknek semmi közük a Sturmhoz. Magyarok mindenütt vannak (ahol valami van). Szinte egészen természetes, hogy ugyanazokat az arcokat látja viszont az ember.” A *Berlini bál* azonban mégsem ezeket a vonatkozásokat emeli ki, e bálról szólva is a német légkörre jellemző mozzanatokat hangsúlyozza. Jellemző, hogy amikor e bálról mint folyóirat-finanszírozási

lehetőségről beszél, már akkor is egy félreérthetetlenül distanciáló mozzanatot rögzít: „A Sturm persze nem ebből [ti. a báli bevételből] él: igazgatója Herwarth Walden dús-gazdag ficsúr s vad művészi szándékoltsági ellenére megbízható elem, sőt alldéutsch, akiről a Kapp-puccs idején bizonyára gúnyosan azt rebesgették, hogy ő lesz a győzelmes ellenforradalom kultuszminisztere.” Maga a báli beszámoló pedig már inkább pszichológiai leírás, semmint művészettörténeti körkép. „Baálkultusz a berlini bál” – mondja általánosságban Németh: „a nyers hús és a fölszabadult érzékek zsiszibongó diadala. Fülledt tömegerotika, német alapossággal, azzal a bizonyos fest und entschieden jelleggel, ami a nagy iparüzemekre jellemző. Nincs társaságod? Egyedül vagy? – mindegy, állj be az áramlatba, nyugodt lehetsz, a tempó magával ragad.” Majd, már konkrétan a Sturm báljáról szólva, ilyen jellemzést ad: „A külön kikárpitozott tarka falak között, a nagy márványteremben alacsonyabb tüzek pislogtak kiizzott testekben. Félmeztelen testek a váltakozó zöld, kék, ibolyasugarakban, fehérek mint a kipúderezett hullák, a morális züllést szagolni lehetett. Órült keringés, ismeretlen emberek egymásbaütközése és összeölelkezése, időben való pillanatnyi lihegés.” Majd, a cikk egy másik helyén még erősebb színekkel dolgozva: „A tánc nem artisztikus: inkább csak hullámozás és lökdösődés. Az egész tömeg egy folt körül gomolyog: minél szorosabban, annál jobb. A szabadosság orgiája. Egy emelkedettebb pontról nézve óriási kígyótest a táncsor, amely szabálytalanul gyűrűződik össze és tágul szét szünetekben.” Az ilyen leírásokban, persze, manapság már semmi szokatlan nincs, szinte általánosnak tekinthető. Az 1920-as évek elején azonban ez új fejlemény volt, s radikálisan különbözött a kisvárosi „eladó lányok” hagyományos báli fölvonulásától „a seregszemlét tartó legényemberek előtt”. S Németh nem csak ezt az újdonságot veszi észre, szociológiáját is érti. „Külön szociológiája a berlini bálnak: emberek, akiknek nappal kiszívja idejét az üzem, kétségbeesett erőfeszítése az örömről, kollektíve, mégis üzemszerűen. Részletekben látni ezt leginkább: a hosszúra nyúló táncgyűléseinkben, amelyből szabadulni nincs kilátás, amelyben inkább üldözött leszel, mint üldöző, az egész előreláthatóságában, az élvezetek pontos programszerűségében. [...] az emberek oly nekikészüléssel élveznek itt, mintha az lenne a meggyőződésük, hogy az élvezet nemesít.”

A német hétköznapiakban tehát, a politika dimenziójától elvonatkoztatva is, Németh Andor számára valami deformatív tendencia bontakozik ki, vagy – pontosabban fogalmazva – ezt látja meg, erre van érzékenysége. Utólag visszatekintve, már az egész korszak ismeretében, azt kell mondanunk: ez az érzékenység (ami akkor még akár egyoldalúsággal is megítélhető lett volna) nagymértékben igazolódik. S mindenképpen éles szemre vall, hogy mindezt észrevette, rögzítette, olvasóival tudatta. Pedig ez a deformatív folyamat, mint Németh némelyik írásából is kitetszik, kulturált s rendezett fölszín alatt bontakozott ki. 1923 márciusában maga Németh is beszámolt például *A berlini Petőfi-ünnepélyről* (BMU, 1923, 55. sz.), s a rendezvényről, minden kritikussága ellenére, meg kellett állapítania: „Végre egy hivatalos Petőfi-ünnepély, amelyen nem kell szégyenkezniünk a költő emlékének meggyalázása miatt!” Igaz, ez a Petőfi-est félig-meddig magyar esemény volt, hiszen a berlini „magyar intézet nevében dr. Gragger Róbert, az intézet vezetője rendezte”, s a szereplők közt magyar művészek is voltak. Akár hazabeszélésnek is vélhetnénk tehát. A helyszín, a közeg s a szereplők egy része azonban német volt, s egészében mégiscsak a berlini kulturális légkört jellemezte, hogy a berliniek részt vettek egy idegen költő megünneplésében. „Az ünnepélyt, amelyre az egyetem aulája alig tudta befogadni a nagyszámú érdeklődőt, dr. Schmidt volt közoktatási miniszter nyitotta meg, aki megható szavakkal emlékezett meg a berlini magyar intézet néhány elhunyt barátairól: Walter Rathenauról, Ernst Troeltschról és Beöthy Zsoltról. [...] A javarészt német közönség lelkes tapsokkal jutalmazta meg az egyes számokat s láthatólag azzal az érzéssel távozott, hogy egy egy kultúr-nemzet költőjét ünnepelte.” S ugyanebben a számban, amelyben *A berlini*

Petőfi-ünnepély megjelent, a *Bécsi Magyar Ujság Színház-művészet* rovata hozott egy rövidke kulturális hírt is: *Új szobrok Berlinben*. Ez a jelentés ugyan szignálatlan, s mindössze pár sor, de bizonyosan Némethről való, ő adta le (a cím alatt ott a megjegyzés: „Berlinből jelentik”): „Az egyetem aulaépülete előtt néhány nap múlva két új szobrot állítanak fel, Fichte és Savigny szobrait, akik tudvalevőleg rektorai voltak a berlini tudományegyetemnek. Az új szobrok Hugo Lederer művei.” Úgy vélem, ez a kettős szoborállítás s a tudósító erre való figyelme megint jelzi: minden gazdasági és társadalmi probléma közepette is változatlanul létezett a német kultúra, létezett a német kulturáltság – s akár ez is téma lehetett volna.

Szimptomatikus, hogy Németh Andor, benyomásaira hallgatva, mégsem erre a „hagyományos” német kulturáltságra hívta föl lapja olvasóinak figyelmét, hanem a fölszín alatti mentális zűrzavarra.

5

Berlinből kimozdulva pedig veszélyérzékelése megerősítést nyert. Ruhr-vidéki körútjának egyik jellegzetes beszámolója, a Dortmundban 1923. március 25-én írott *A vörös föld* (BMU, 1923, 78. sz.) jól mutatja ezt a sajátos, Némethre oly annyira jellemző tapasztalatérzékelést. A cím alapján az iparvidéki munkásság politikai preferenciáinak bemutatását várnánk (Essenben a munkásság politikai akcióival Németh találkozott is), cikke azonban, nagyon megfontoltan, másról szól. „Ne tessék a szótól megijedni” – kezdi írása címének magyarázatát. „Ez a vörös nem a feltörekvő proletártömegek izzó jelszíne, hanem inkább etnográfiai megjelölés. Westfália zsiros földjéről mondják, hogy vörös, csak úgy, mint mi a Tiszáról, hogy szőke. Vörös föld a Münsterland lapálya, vörös föld az iparterület kéményei között meghúzódó utak és földsávok. Hogy a vörös föld munkástömegei más-keppen is vörösek, arról ezúttal ne essék szó. A földrajzi megjelölés amúgysem Essenre és vidékére vonatkozik, hanem arra a nagy mezőségre, mely terjedelemben akkora, mint a mi Alföldünk, s amelynek lakossága fanatikusan katolikus.” S Némethet ez alkalommal e vidék misztikus velleitáisi foglalkoztatják. Jó érzékkel azokra az apokaliptikus pásztorlátomásokra figyel föl, amelyek e vidék paraszti folklórában évszázadok óta jelen voltak, de amelyeket most politikai céllal aktualizáltak, s broszúrákban is terjesztették. Tudja, sőt ki is mondja, hogy mi e folyamat lényege: „[h]amisítatlan népmisztikum, ahogy [az egykorvolt pásztorok] a síkságos költészet nyelvére fordítják át látomásaikat”. Ezekből, nyilván illusztratív szándékkal, bőven szemelget is. Az igazán érdekes azonban nem maga a folklór, hanem az ehhez kapcsolódó kommentár. „Ne kutassanak tovább a papírok között” – mondja, „nem sok jót jelent ez a profécia nekünk, forradalmároknak. Ha a mai időkre alkalmazzuk: nyíltan kiolvashatólag egy nagy fasiszta-keresztény blokk diadalmát jelenti be az északi népek fölött.” Majd: „Akárhogy van is: a nagy nacionalista felbuzdulás rávetette magát erre a legendára, melyre minden westfáliai a gyerekszobából emlékszik s propagandára használja. A megszállott városok házaira apró piros plakátokat ragasztanak ki éjjelenként. A plakátok egy megkötözött s a kötelékeiből szabadulni igyekvő embert ábrázolnak. A felírás ennyi: A nyírfa alatt. A pásztorlegendákat pedig broszúráként osztogatják az utcákon a nacionalizmus ágensei s a könyvüzletek kirakatait is ezek a könyvecskék borítják el.” A legendát, mondja Németh, persze a megszállók is ismerik, Franciaországban is él, „ott a Bourbonok keresztény liliomdiadalára magyarázzák”. Ám ez, szerinte, nem változtat a lényegen, azon, hogy „ez a jelszó [ti. A nyírfa alatt], ez az utópia milyen fanatikus táplálója lehet a kitartásnak”, a franciákkal szembeni ellenállásnak. S – zárja cikkét Németh – ez a legenda, „mint minden európai legenda: katolikus, monarchista és reakcionárius”. Hogy ez az általánosítás mennyire helytálló, kérdéses. Az viszont

kétségtelen: a németeknek a francia megszállók elleni (nyilvánvalóan jogos) küzdelmében fölfedezi azt az irracionális dimenziót, amelyik – mint azóta már tudjuk – valóban súlyos következményekkel járt. Ez mindenképpen veszélyérzékelése élességére vall.

Májusi müncheni kiküldetése, amely a bajor viszonyokkal szembesítette, Ruhr-vidéki sejtéseit elmélyítette, megerősítette. Egyik itt írott cikke, a *Fehér Bajorország* (BMU, 1923, 118. sz.), amelynek alcíme is beszédes: *Csalóka látszat – Klerikális harcmodor – Sajtóviszonyok*, jól mutatja diagnosztikus erejét, a főlészín alá látás képességét. Münchent, ahol megszállt, „a közép-európai reakció főhadiszállása”-ként nevezi meg, de ennek kimondásánál sokkal fontosabb a megkülönböztetés, ami helyzetképeinek alapja: „Megint azt látom, hogy két világ van. A kis összefüggések és a nagy összefüggések világa.” Cikke a kis összefüggések világának fölidézésével indít: Münchenben, mondja, „tavasz van, pünkösöd, ünnepi Mozart-ciklus, orosz kamarajáték, regatta-verseny, virágkiállítás, antiszemita népgyűlés, kampóskeresztes [=horogkeresztes] zászlóavatás, Mária-ünnepély, paraszt-bál és könyvtárosok kongresszusa egyidejűleg”. Ez a főlészín, a kis összefüggések világa. Benyomásai közé azonban beszüremlik valami más is: „hallom, amit a villamoson beszélnek, látom, ahogy Roszbach legényei – felsősziléziai zsoldosok – a söröskancsokat lóbálják vészjósló »Ein deutsches Heil« kiáltással, olvasom, amit újságba írnak, elnézem a plakátokat, amelyekre fenyegető lobogók vannak festve s érzem, mennyire lehet, milyen könnyű mégis elmerülni, úszni az árral, a társas élet kötelékeiben, szemet hunyni, fület elfordítani az elől, ami túlheves, túlzogatott – szóval élni, ahogy az emberiségnek 25%-a még mindig él, a kis összefüggések világát, ahonnan nem látni sokat: csak a mieinket és ami hozzájuk tartozik. Élni, mindenáron élni a vulkánló Európa hátán...”

Némethet, persze, mint mindig, ezúttal is igazában a kis dolgokból is érzékelhető nagyobb s mélyebb összefüggések érdeklik. Maga is elismeri ugyan, hogy „azt, aki nagy összefüggések vonalából figyelte a bajor eseményeket, egy napra megtéveszthetik ezek a derűs látszatok” – főleg „ha magyar az illető, kivált kiert magyar”. Ám „amikor az ember tudomásul veszi (kissé csodálkozva) a politikai reakciónak és az individuális kultúrának azt a csodálatos keverékét, ami odahaza, ahol a reakció és az egyéni bornírtság teljesen azonos egymással, el sem képzelhető, akkor nem hagyja magát megtéveszteni a szubjektív látszatoktól, hanem a valódibb valóságok összefüggéseire figyel. Arra, ami itt készül, ami már a robbanásig feszül, aminek életdöntő szerepe lesz. Ami itt másképp veszélyes, másképp reális, másképp imminens, mint a hazai részeg és utcai verekedésekbe fulladó ébredősködés: aminek a magyar reakció mintegy torz függeléke csak: aminek sajnos, világpolitikai jelentősége van.”

Hogy miből ismeri föl a bajor fejlemények világpolitikai jelentőségét, nehéz lenne – cikkének egészen való idézése nélkül – összefoglalni, hiszen Németh (egységben láttató, intuitív alkatához híven) expresszív képek fölvillantásával operál. Egy-egy, csak terjedelmes tanulmányban kibontható utalása konklúziója azonban könnyen reprodukálható. A bajor fejlemények szerinte, „mind, mind egy célra törő igyekezetek, egy sokszázéves történelmi tradíció folyamánaképpen: elragadni a német birodalom irányítását Berlinton; átcsoportosítani a német törekvéseket München szellemében; megteremteni a rend és a kényszer államát, diktatórikus eszközökkel ha kell”. S ehhez, úgy látta, a társadalomtörténeti föltételek adottak a bajor társadalomban: „ez a művészetittas nép, ez a gyönyörű tartomány, amely félig álom, félig legenda, ezek a máriászó falvak, ezek az olasz architektúrájú városok oly erőtlenek, annyira ipartalanok, annyira femininek – másrészt ezek a csontos, alázatos, de elszánt, Isten előtt kalapot emelő, de egyébként keménynyakú parasztszok oly könnyen megszedíthetők, ha a népszabadság itt egészen helyiértelmű igéivel mámorosítják őket”. Ezért, mondja, „a bajor földrengés kitörésére” „már minden előkészítettnek látszik”, „Hitlernek csak az utolsó parancsát kellene kiadnia, hogy Münchent

és vele a német állam második tartományát hatalmába kerítse”. A bizonytalanság bajor viszonyokat jellemző elemét persze nem tagadja el, sőt hangsúlyozza. Nem volt látnok, „csak” jó megfigyelő: a mentális viszonyokra érzékeny szeizmográf. Am diagnózisa, amelyet a bizonytalanság elismerésével, sőt bekalkulálásával ad, pontos: „akárhányféle agitáció járja át a népet, végső szellemben mind egy célt szolgálnak: el[ő]készíteni a talajt a bekövetkezendőkre. És anélkül, hogy valaki csak tudná is, mi lesz az, ami elmaradhatatlanul történni fog – abban mindenki egy, azt mindenki tudja, hogy a lelkek túlértek és az esemény, a nagy konstruktív kérdőjel feltartóztathatatlanul tör elő az időből a létre.”

Nem kétséges, a *Fehér Bajorország* szerzője nem annyira a politikai elemző analitikus technikájával alakítja ki álláspontját, inkább egységben látó művész, intuitív fölismerő. Ezt a jellegzetességét valami doktrinér nézőpontból akár hiányként, sőt hibaként is regisztrálhatnánk. Egy valami, a bekövetkező fejlemények iránya és jellege azonban teljes mértékben igazolja, s alighanem ez a döntő. A cikk nézőpontja: „kevés szenzációt, annál több fenyegető és rejtelmes előjelet mutat ez az ország” – olyasmit is láthatóvá tett, amit a szokványos politikai elemzők nem éreztek meg, nem ismertek föl. Amit Németh nyújt, az hozzájuk képest mindenképpen többlet. A szokványos politikai nézőpontból föltáruuló összefüggéseket ugyanis ő is észreveszi, konstatálja: „A forradalmár-irtás abszolút céltudatos és biztos” – írja például. „A híres bajor népítéletek a nagy gépek közömbös szabályszerűségével örölik fel a forradalmi gondolatot és dobják vissza a társadalomnak azt, aki az ellenforradalom malmáról került a lapátjaik közé. A sajtó alattomos és példátlanul rosszhiszemű.” „A valamikor hatalmas munkástömegek politikai befolyása itt is, mint elsősorban agrárországban, alig több a semminél. A párt parlamenti képviselő tiszta tiltakozásokra szorítkozik s ha nyom valamit a latban, azt tisztára a szocializmus internacionális tekintélyének köszöni és nem a saját reális erőviszonyainak. A nagy szocialista lap, a Münchener Post, [...] száraz és doktrinér és a keresztény lapok izgatásaival ellentétben, meghatóan morális”, stb. stb.

A „nagy konstruktív kérdőjel” fölrögzése azonban az említett mozzanatok számbavételénél nagyobb teljesítmény. S ez az élelslátás Németh cikkét egy, a magyar sajtótörténet egészéből válogató reprezentatív antológiának is megbecsült darabjává tenné.

Ehhez a cikkhez mérve a szintén Münchenben írott *A reakció arcképei* (BMU, 1923, 120. sz.) részben a már előadottak elmélyítésének, részben részletezésének tetszik. Maga a cikk több lazán összekapcsolódó részletből épül föl, egy-egy részlete általában a tudósítói benyomások rögzítése, a nyitó rész azonban – némileg váratlanul – inkább politikai helyzetelemzés. Németh „tudósítói” arcképét az eddigiekhez mérten különösen két részlet gazdagítja. Az egyik megint a „kis összefüggések világát” világítja át. A cikk ugyanis fölidézi a szerző egyik, utazás közben, vonaton szerzett élményét: „A fülke 4. osztály, nincs is más a vonaton, ebben a mindenek dacára demokratikus országban csak 4. osztályon utaznak. Egy vadászkalapos, kövérsnyakú úr ül velem szemben, társával, egy fürthi nagykereskedővel beszélget. Ebédutáni emésztő kedvben, vastag szivarral a szájában.” A szó a „bolsevikok”, a „zsidóbagázs” elintézéséről folyik: „Csak beléjük a bajonettel, puskával. Az a legokosabb. Minél előbb, annál jobb” – mondja az egyik. A cikk kommentárja ehhez ennyi: „Az ember elnézi az arcukat [ti. a beszélgetőkét]. Tisztességes úriemberek lehetnek, biztos, hogy a légynek sem tudnának ártani... egyénileg. Mintahogy a legtöbb ember elviselhető... csak ha összeállnak, akkor gyilkolnak együtt.” Nem vitás, ez a megfigyelés a bekövetkező események által megint csak igazolódott – ezt a kis epizódot, anticipálva a jövőt, a cikk jó érzékkel nagyította ki. A másik figyelemre méltó részlet a cikk nyitó része, amely – arra keresve a választ, hogy: „Miféle jelszavakkal dolgozik a bajor reakció?” – Németh mégiscsak létező analitikus képességeire hívja fel a figyelmet. Nem csak azt mondja ki ugyanis, ami jórészt már akkor is közhelyszámba menő igazság volt, hogy tudniillik a

bajorok „a nemzeti eszmével”, a franciák elleni ellenállás meghirdetésével operáltak. Észreveszi a helyzet „feje tetejére” állítottságát is. „A passzív ellenállásra igazság szerint a szocialistáknak lenne legtöbb okuk és joguk: hiszen ők nem azonosítják magukat a háború bűnöseivel, ők elűzték a császárt, ők nem tehetők felelősekké a múltért – s ez mind igaz, noha módjával.” Ám a szocialisták, a közhangulathoz igazodva, mégiscsak csatlakoztak az ellenállás politikájához, nehogy a nemzet elárulóinak hírébe keveredjenek. Az ellenállás meghirdetői viszont, Németh elemzése szerint, csak visszaéltek a nemzeti sérelmekkel. „A Cuno-kormány pátosza mögül nem a nemzet elkeseredése hangzik, hanem a nagytőke ellenállása. Mert például tudvalevő dolog, hogy amíg az állam minden egyes munkás, minden egyes hivatalnok heti, illetve havi jövedelméből *azonnal* levon 10%-ot a háborús jóvátételi summára, addig rendkívül tapintatosan megelégszik a nagytőkénél ezeknek a 10%-oknak a *megállapításával*. Már most eltekintve attól, hogy a nagyvállalkozónak, nagyüzemnek, nagybanknak ezer módja van arra, hogy a saját belátása szerint állapítsa meg, mennyi legyen a 10%, az állam még külön azt is lehetővé teszi, hogy a tetszésére bízott összeget évekkel később fizesse meg, ami ott a mai valutaviszonyok mellett hallatlan spekulációs előnyöket biztosít a tőkének.” Ez az elemzés sem teljesen neutrális, „logikai” művelet persze, a gondolatmenet egy olyan konklúzióba fut ki, amelyik – bár igazságát nehéz lenne tagadni – mély személyes vallomásnak is fölfogható. „...és amíg Németország szocialistái nehéz szívvel csatlakoznak az ellenállás politikájához és követik Cunot – jobb érzésük ellenére – a kilátástalan kalandba [...], addig minden rossz és baj okai, a régi militarista-feudális kaszt nyugodtan folytatja hagyományos gyűlöletpolitikáját, nyugodtan és felelőtlenül, abban a biztos tudatban, hogy bárhogy dőljön is a kocka, csak a reakció javára dőlhet. Mert a világ hatalmasai – azok, akik parancsolnak, azokkal, akik skartba vannak téve – mindig megértették és megértik egymást.”

Ez, függetlenül a szorosán vett tárgytól, a bajor helyzettől, félreérthetetlen hitvallás. Aki megfogalmazza, az érvényteleníthetetlenül oppozícióban van a világ nagy trendjeivel, s valahol a margón él.

Innen nézve már mellékes hozadéka *A reakció arcképeinek* az a kitűnő életkép, amelyet „Sturmabteilung Rossbach” népgyűléséről, söröző „vidám gyilkosok”-ról ad, vagy az a gyorsvázlat, amelyet Hitlerről rajzol.

6

A német viszonyok mélyebb megismerésével párhuzamosan a műértés új lehetőségei is föltárultak számára. Berlini fölfedezése, s egyben berlieni tapasztalatainak újragondolására való alkalom volt számára Gottfried Benn összegyűjtött műveivel való megismerkedése. A nagy német költő, aki akkor még csupán 36 éves volt, s orvosként dolgozott, s a berlieni Reiss Kiadónál megjelent könyvében éppen elhallgatását jelentette be – a magyar irodalomban akkor még tökéletesen ismeretlen volt. Németh cikke, *Az elnémult író* (BMU, 1923, 109. sz.) minden valószínűség szerint az első magyar cikk Bennről, s az e cikkben közreadott rövid szemelvény alighanem az első magyarra fordított Benn-szöveg. A cikk érdekessége azonban messze túlmutat ezen a filológiai értelemben vett prioritáson. Németh Andor számára ugyanis Benn elhallgatása (amelyet egyébként, ma már tudjuk, az élet később „felülírt”, s Benn munkássága folytatódott) „egy nagy példa az individuum csődjéről”, s alkalom arra, hogy súlyos dolgokat gondoljon végig. Ha azt gondolnánk, hogy pálcát tör Benn fölött, tévednénk. Benn elhallgatását Arthur Rimbaud esetével veti össze (már ez a párhuzam is tekintélyteremtő!), s azt mondja róluk: „Csodálatos költők mindaketten”. Mi több, elismeri: „nekik köszönhetjük az irodalom leghermetikusabb s bizonyos értelemben

szinte legfennköltebb hangjait. Őket olvasva, érezzük a teljes tudattal élő ember magányos fenségét.” Rimbaud és Benn példája azonban számára, túl a művészet szokásos keretein, a modern, önmagát kifejezni akaró ember paradigmátságos esete is. Az irodalom ugyanis, fölfogása szerint, „sok minden egyéb szempont mellett legelsősorban mégis csak szociális tett s ebből a szempontból (amely öntudatlanul és kényszerítőleg hat az íróra) állandó alkalmazkodás egy, ha csak ideálisan is elképzelt közösséghez”. Az irodalom nagyrészt forma: „általános közlési módok, a kor nyelvéhez és ízléséhez képest. *La reste est littérature*: mondta Rimbaud barátja, Verlaine, nagyon helyesen.” Az, „amivel az író gazdagabb és másabb elődeinél”, „a személyes új”, persze érték az irodalomban. „De ez nem a lényeg, hanem csak a nüance, az íz, *a je ne sais quoi* s hogy úgy mondjuk, a márkáját, a valóját adja az alkotásnak.” Németh azonban észreveszi, hogy az irodalom eme staus quójához mérten mind Rimbaud, mind Benn esetében jelentős elmozdulás figyelhető meg. Mi ez a mindkettőjükben meglévő közös valami? „[M]indketten a végsőig, a kimondhatóság legszélső határáig fejezték ki magukat. Egészen addig a pontig, ahol a szavak teljesen megszűnnek.” Mindkettőjükben megvan „az én kifejezése”-nek „tragikus komolysága”. Ám, mondja Németh, a „szélsőig vitt énkifejezés megbontja az emberiség egyensúlyhelyzetét és személyesen a neurózis vagy a kétségbeesés partjaira visz”. A cikk, e helyzetet diagnosztizálva, két nagyon lényeges mozzanatot ismer föl. Az egyik, mondhatnánk, esztétikai természetű: „Az ember lépten-nyomon azt érzi náluk [ti. Rimbaud-nál és Benn-nél], hogy elfogy a nyelv, hogy nincs honnan venni szavakat; mégis, ahogy nyelvük anyagát modellálják, a kimondhatatlantól új területeket hódítva el és rögtön a meglévő lehetőségek művészi tökéletességével: az minta marad.” Ez a fölismerése, nem kétséges, igen nagy elismerést rejt magában, s mindenképpen megjegyzésre érdemes, hogy az első magyar Benn-interpretáció mindjárt ily szembeötlő kvalitásérzékről árulkodik. A másik fölismert mozzanat viszont inkább szociológiai, vagy ha tetszik, szociokulturális összefüggés. Benn kapcsán ugyanis Németh, nagyon tudatosan, a „magányos ember és a közösség viszonyáról” beszél, s e viszony aktuális lehetőségei érdeklik. S fölismerése e tekintetben is releváns: „nyilvánvaló, hogy Rimbaud és Benn számára nincs közösség: a tudatuk tulakut, a vízióik túlságosan izoláltak ahhoz, hogy be tudnák kapcsolni az emberiség közös tudatába vagy álmába.” Ezért, nem véletlenül, úgy látja: Benn „az öntudatától menekül: nála a lemondás [ti. az elhallgatás]: intellektuális csömör.”

A cikk ennél tovább nem megy, itt megáll. Bár tudja s kimondja, hogy itt nem valami egyéni-esetleges vagy véletlenszerű fejlemény érhető tetten: „Ma [...] az elhallgatás szinte biológiai szükségesség – és [...] már azok is bejelentik, hogy elhallgatnak, akik még nem mondtak semmit”, mégis Benn esetében csak „az individuum csődjé”-nek „nagy példáját” látja. Ám ez, ha jól belegondolunk, egyáltalán nem kevés. Ha Németh cikkét Benn későbbi sorsának, nemzetiszocialista „kisiklásának” ismeretében olvassuk, értékes muníciót lelünk benne a Benn-problematika megértéséhez. S ugyanakkor az irodalom általános kondícióinak (s egyben Németh személyes opciójának) megértéséhez is közelebb jutunk, ha figyelembe vesszük azt, amit Benn (időleges) elhallgatása mögött Németh meglátott. „Feladják a küzdelmet” – mondja a két nagy elhallgatóról –, „mert végre is rájönnek, hogy a küzdelem [az önkifejezésért] tárgyitalan, az öntudatot le kell fokozni, nem maradhat ilyen éles”. S azért hallgatnak el, mert „féleszmélettel dolgozni, kényelmes kézzel nem tudnak”. Úgy vélem, Németh Andor itt a modern irodalom sarokpontját, „billenési pontját” nevezi meg. Azt a létérzékelési és gondolkodástörténeti határhelyzetet, amelyet a kései modernitás jelent, s ahonnan – a jelek szerint – már csak az „elhallgatás” valamely formájába, vagy az úgynevezett posztmodernbe nyílik út. (Ismeretes, ez az alternatíva bontakozik ki majd végletes sűrítettségben Németh Andor tanítványánál és barátjánál, a kései József Attilánál is, s maga Németh ezt nem hajlandó majd – önvédelemből – „végigküzdeni” .)

Ami nagy valószínűséggel állítható: e Benn-cikk megszületésére, s a benne megfogalmazódó problematikára a berlini s tágabban: németországi élmények és tapasztalatok nélkül aligha kerülhetett volna sor. A nagy alternatíva ilyen élesen sem Bécsben, sem Budapesten ekkor még nem volt érzékelhető, „meghallható”.

S ebből a problémaérzékelésből, ebből a megnyíló nézőpontból nyer jelentőséget az *Ernst Barlach* című, 1923. júniusi „szinikritikája” is (BMU, 1923, 133. sz.), amelyben a régóta olvasott, de személyesen csak Berlinben megismert Ernst Bloch egyik gondolatát aktualizálja. A probléma, amely foglalkoztatja, itt is az önkifejezés művészi lehetőségei körül forog: „A technikában való járatlanság – mondja ez a mély bölcselő [ti. Bloch] – épp úgy lehet áldása, mint átka a magát kifejezni akaró léleknek. Az étellel küszködő dilettáns – akinek ügyessége még a legközepesebb régi mesterek művésziességét sem éri utol – különös, ügyetlen, stílustalan, de annál kifejezőbb és szimbolikusabb alkotásokat hozhat ki magából – talán éppen azért, mert a művészi kifejező eszközök csínjával-bínjával banni nem tud. Ez egészen magára van utalva és korunk rettenetes levegőjében a legfullasztóbb magányból merülnek fel a legmélyebb mondanivalók.” Hogy ebből a gondolatmenetből mennyi a Bloch ötlete, s mi Németh személyes hozzájárulása, nem igazán érdekes. Az átvétel ténye, sőt lehetősége is, az aktualizálás is Némethet jellemzi, s ráutal arra az erőfeszítésre, ami őt mozgatta: az önkifejezésnek, az „igazi” én kifejezésben való megtalálásának egyszerre művészi és spirituális indítékú keresésére. Barlach, mondja Németh, önmagát is jellemezve, „abszolút hívó, de nem talál helyet a hitnek a világon. A jó, az abszolútum adva van valahol, egészen biztos, hogy meg van – mondja Barlach: de hol? Honnan vegyem, hol keressem azt, amiről tudom, hogy van? És hogy éljem ki azt, ami bennem is van, de nincs olyan tettem, szavam és mozdulatom ami ne annak ellenkezője lenne?” Ez az önmaga lehetőségeire való rákérdezés, amely majd Franz Kafka életművéhez is elvezeti, Némethnél a judaizmus ezoterikus hagyományának aktualizálásából származtatható, maga Bloch is csak ezt az inspirációt erősítette benne. Ám nem csak, sőt elsősorban nem is „zsidó” problémáról van itt szó: a modernitás emberének mélyebb és általánosabb érületi antinómiája jelentkezik itt. S nagyot tévednénk, ha lebecsülnénk ennek a problémakörnek a történeti relevanciáját. Maga a kérdéscímzés is, majd a kérdésre adott ilyen vagy olyan válasz is messzemenő gyakorlati következményekkel jár, meghatározva ember s ember lehetséges viszonyát a mélyen válságos történeti időben.

Az, ami az önkifejezés lehetőségét illetően itt megfogalmazódik, kétségkívül Németh Andor alapdilemmája: munkássága, egész életműve az erre adott „válaszok” alakulástörténetét rajzolja ki. S mind spirituális, mind művészeti applikációi jelentősek. Úgy látszik, valamiképpen az életmű egészét alakította, hogy Berlinben, egy speciálisan éles krízisszituációban e kérdéskör tudatosulhatott benne.

7

Külön hely illeti meg a berlini periódus egyik legizgalmasabb írását, amely datálása szerint 1923. június 12-én íródott, s a német „pénz értékének hirtelen és katasztrófaszerű lecsökkenése” váltotta ki. Ez *A kétségbeesett Berlin* című cikk (BMU, 1923, 136. sz.) terjedelmi kötöttségei ellenére meglehetősen összetett, több szólamban is megszólaló írás. A pénz érték hullámzásának leírása, amely a német történelem alakulása (és egyben: megértése) szempontjából aligha becsülhető túl, bármennyire érdekes is, csak az egyik, s nem is a legfontosabb szólama a három részre tagolt cikknek. A másik kettő, bár egymástól is különbözik, s csak alapjaiban függ össze a két rész, sokkal érdekesebb. Az első rész, bár szubjektivitása tagadhatatlan és eltúlzásai is nyilvánvalóak, egy meglehetősen szugesz-

tív apokaliptikus vízió. Mint jóslat, rövid távon nem teljesült be, hosszú távon azonban kísérteties pontosságú jövődőlésnek tekinthető. A vízió, a maga irodalmias expresszivitásában, egyszerre fejezi ki a valós német helyzetet, s Németh Andor személyes világérezkelését, „közérzetét”. Nála a „forradalom, mint egy kísérteties árvíz” jelenik meg. „Nem tudni honnan jön, hogyan keletkezik, hol kellene bedugni a forrását. Hirtelen bugyborékol fel az óriási birodalom területén, egyik nap itt, másik nap ott. Ma Bautzenban, holnap Drezdában, holnapután Lipcsében. Ez nem a hirtelen katasztrófa sorsszerűsége, hanem az elkerülhetetlen végzet lassú, előbb tapogatódzó, játékosan ijesztgető villódzása, az alattomos ár, az alattomos tűz lappangó terjedése. A föld alól jön”. Egy operacionálízható mozzanatokban gondolkodó politikai elemző ezzel a vízióval aligha tudott volna mit kezdeni; ez a politikusok számára alighanem csak „irodalom” volt. Ám ez a vízió egy képváltás után már pontosabban értelmezhető, „lefordítható” stádiumába érkezik: „A militarista vaslemez, a minden magánzabadságot összepréselő mechanizmus – igen, mint a poe-i novella vasmennyezete – matematikai lassúsággal ereszkedik le a világra. Miránk milliókra, akiken az elemek és a prés kiverekedik a harcukat, nem várhat más, mint a legborzasztóbb halál: a fulladás.” Majd, magát konkretizálva, még egyértelműbben: „A megfulladás: ez a középeurópai kisemberek, hivatalnokok, tanárok, művészek, magánzók és nyugdíjasok sorsa. Akik nem elég frissek, nem elég ügyesek, nem elég lelkesek, nem elég élelmesek és nem elég hívők ahhoz, hogy siberek vagy forradalmárok legyenek. Akik fölül először a szellemi atmoszféra húzódtott el, aztán a külső megélhetés és most nemsokára az emberi méltóság utolsó maradéka; akik a nagy társadalmi kalkulációkon is csak mint passzívák szerepelnek, még ágyútütleknek sem jó szemétnek, amit le kellene seperni a világ képéről.” Nem kétséges, egy érzékeny, anticipatórikus agy közérzet-kifejező, korjellemző víziója ez: utólag is sok mindent megmutat a korról s a benne vergődő emberekre. S arról a nagy és széles keretek közt érvényesülő *kondicionáltságról*, amely majd az 1933-i német fordulatot is megszüli, vagy legalábbis lehetővé teszi.

Az igazán érdekes azonban a cikk második része. Ez a fejezet ugyanis részben maga hatálytalánítja az első rész túlexponáltságát, apokaliptikus „túlzásait”, mondván: „a világ világ marad és nem omlik az első szélre össze”, az „olvasó [pedig] művelt, magasan feletem áll és nagyon jól tudja, hogy mindez nem így fog megtörténni”. (Ez persze legalább annyira retorikai fogás, hogy „eladhassa” az igazán lényeges, de az olvasók számára még egyáltalán nem evidens „túlzásait”, mint valóságos helyesbítés. S ugyanakkor a személyes érzület írás közbeni lehiggadása is.) Másrészt azonban az első rész elmélyítése, konkretizálása is egy olyan területen, az emberi érzületben, amelyet mint író Németh a leginkább ismert. Szempontja, amelyet a „politika” rendszerint s legfőljebb harci eszközként forgat, de nemigen van rá tekintettel: az emberi méltóság. S itt diagnózisa, bár csak egy író tudta így megfogalmazni, tökéletes s olyan mélységekbe világít be, ahová a politikacsinálók általában nem látnak le: „[H]a a léleknek teste lenne: milyen görbe, embrionálisan összehúzott térdekkel, milyen összebicsaklott ujjakkal, milyen ijedt, mindentől reszkető pillantásokkal kellene ábrázolni ezeket? Hát élet az, ahogyan a milliányi többség túri, féli, reszketi a kisebbség kiszámíthatatlan mozgolódásait és akaratrugaszkodásait?”

Ez a metaforizáló, képes ábrázolás nemcsak érzékletes, s nemcsak pontos, de mélyen személyes is. Amit ugyanis ennek kapcsán még elmond, az úgy vonatkozik az akkori viszonyokra, hogy közben a legszemélyesebb vallomásként is fölfogható. „Az emberiség lesújtó többsége” – mondja – „lecsavart öntudattal éli keresztül ezeket az időket is, mint minden időket és úgy látszik, a történelemfilozófiának problémája marad, mert nyilván az élet egyetlen lehetősége a nagy tömegeknek ez a megmozdíthatatlan fatalizmusa. Aki átlátja ezeket az összefüggéseket, az fellázad vagy megőrül vagy örökké béna lesz és haláláig utálkozó. Csak csendes öntudatlanságban viselhető el ez az élet, abban a félho-

mályban, amelyben a fáktól nem látni az erdőt, amelyben a kis én életes és testes igényei dominálnak s a legszűkebb hozzátartozókon túl megszűnik a világ.”

Aki ismeri ezt a világosan fogalmazó diagnózist, az nem hihet abban a legendában, amely Némethről a kortársakban s egyes mai irodalmároknak is él. Nem hihető, hogy „passzivitása”, amelyet a jellemzőjeként emlegetnek, de amely lényegében csak a fölszínen jelentkezett, s „kifelé”, a társadalmi közeg számára „mutatta” így őt, csupán a „fekete kolosztor” élményére vezethető vissza. „Aki átlátja ezeket az összefüggéseket” – olvashattuk tőle –, „az örökké béna lesz és haláláig utálkozó”, s ez bizony magas tudatosságú, megvilágosító erejű önjellemzés. Még akkor is, ha ez az önmaga megfogalmazta minősítés életvezetésének és pályájának csak egyik, s inkább csak külsőséges vonulatára igaz. Mert bár sem forradalmár nem lett, sem meg nem örült, tehetsége és művészi ösztöne – ha csakugyan ritkán, kivételes pillanatokban is – később is, Pesten élve is szembeszegült e „bénasággal”. A „lecsavart öntudat” nála inkább a *várakozás* egyszerre koncentrált, s mégis visszafogott beállítódásához vezetett.

Ez azonban, mint éppen a *Bécsi Magyar Ujságnál* töltött időszak föltűnő aktivitása mutatja, egyáltalán nem alkati sajátossága volt, s nem is egy „öselményre”, az internált-ságra vezethető vissza. Sokkal inkább a kor nagy trendjére való tudatos és személyes, alkatilag is kondicionált reakciót kell benne látnunk.

8

A berlini tudósítói munka különleges, az addigiaktól gyökeresen különböző epizódja volt az északi kiküldetés. Németországnak a vesztes háború utáni mély válságához mérten ugyanis Svédország a kiegyensúlyozott konszolidáltság világát jelentette. Ez az addigiaktól merőben különböző élmény, egy új életvilág viszonyaiba való belepillantás azonban, esetleges várakozásainkkal ellentétben, Németh számára nem volt egyértelműen megnyugtató. Érzékenysége szépen kiderül *Stockholmi* című, 1923. júliusi cikkéből. (BMU, 1923, 179. sz.) E cikke nagyjából az, amire a címből s az élethelyzetből következtethetünk: egy jó tollú író városismertetése, az odalátogató idegen személyes impresszióival fűszerezve. Akár egy útikönyv stockholmi fejezetébe is beilleszthető lenne. Mint ilyen, persze, színvonalas, profi produkció, a svéd viszonyok iránt kíváncsi olvasó érdeklődéssel olvashatja. Németh azonban e cikkében sem tagadja meg önmagát. A jól bemutatható fölszín rajzolva, az irodalomra is sort kerít. S a nagy drámaíró, Strindberg klasszikussá válását észelve észreveszi a svéd kultúra „furcsa”, az akkori európaihoz mérten erősen nivellált és temperált alaptónusát. S ez az a pont, ahol túllép a Baedeker-író megfontolásain, s megérzi egy fejlődési lehetőség tagadhatatlan fonákságait. „Furcsa ország furcsa kultúrája” – jegyzi meg. Majd egyetértőleg egy svéd költőt idéz: „Svédországban annyira elterjedt az általános műveltség – az országnak negyven év óta egyáltalán nincs analfabétája –, hogy a szokatlan erős impulzus aránylag ritkább nálunk, mint a sokkal visszamaradottabb országokban. Az anyagi és a szellemi közvagyon önkéntelenül is nivellálja az impulzusokat.” Hogy ki ez a költő, akit idéz, nem tudjuk meg, de akár valós idézet ez, akár csak helyzetjellemzésre szolgáló fiktív „idézet”, azaz Németh személyes véleménye – ez a diagnózis Németh Andor szerint *veszteségről* árulkodik. A veszteséget érzi a svéd irodalomban is: „Ilyen nivellált, mérsékelt, középszerű az irodalmuk is, az, ami a kivételes Strindberg után jött. Nagyrészen annyira átlag, hogy már nem is fordítják őket, a nagy skandináv irodalmi korszak elmúlt.” Ez a jellemzés, a látszat ellenére, nem egy esztéta-lélek fanyalgása, s az irodalmi produkció minőségéért aggódva nem sírja vissza a hajdani, kiegyensúlyozatlanabb viszonyokat, amelyek egyebek közt a Strindberg-életmű

létrejöttének szociokulturális alapjai voltak. A jómód, a kulturáltság előnyeit elismeri. De megérzi azt, hogy ezzel valami lényeges mégis elvész. „A jómód áldása és átka fejeződik ki a svéd sajtó hatalmas papírtengerén is” – mondja. „Hihetetlen szinte, hogy mily kevésbé érdeklik ezeket az északiakat Európa ügyes-bajos dolgai. A nagyközönséget, akik hírlapból élnek, szinte egyáltalán nem. Mióta itt vagyok, alig tudok valamit Európáról, noha naponta átlapozom a svéd lapokat. De a vezércikk a trónörökös eljegyzéséről disszertál, a lap főhasábjait a motorbicikli és az autómobil-versenyekről szóló riportok töltik ki. Németország bajai a közgazdaság rovatába szorulnak, két-három rövid sorba, az általános hírek közé...” Benyomása szerint: „A neutralitás, a hagyjatok magunkra langyos levegője ez. Míg Európa vergődik, te boldog észak ünnepelsz...” Ez utóbbi megjegyzés, persze, akár a „vergődő” európai irigysége is lehetne, aki hiányolja a szolidaritás gesztusait a jómódban élők megnyilvánulásai közül. S nyilván van is valami ebben a sejtésben: a válsággal sújtott Németországból Svédországba látogató Németh erre az összefüggésre kivált érzékeny lehetett. De mégsem csak erről van szó, észreveszi azt is, hogy ebben az ünnepelő jómódban, a jólét kialakulásával párhuzamosan, valami kiüresedés is végbement: a lényeges fejleményektől való elvonatkoztatás, a fölpuffasztott kisszerűségbe menekülés. „Mindenütt, végig az országon, ünnepelnek valamit” – jegyzi meg. „Ha nincs még csak egy helyi marhavásár sem, ami miatt a kék-sárga zászlókat felhúzzák, akkor a nyár múltát ünneplik lobogó tüzekkel...” Majd hozzáteszi: „És ilyen langyosak, jóneveltek, a szenvedélyekkel szemben neutrálisak a nők is. Amellett öntudatosak, határozottak és megvetik a szenvelgést persze. (Az általános felvilágosodottság országa ez.)”

A cikk jellege és terjedelme természetesen nem teszi lehetővé számára (s nyilván benyomásai is túlzottan frissek és alkalmiak voltak még ahhoz), hogy a jóléti kapitalizmus mélyebb elemzésébe fogjon. De figyelemre méltó, hogy egyáltalán a probléma lehetőségét észreveszi. S szimptomatikusnak kell tartanunk, hogy – mint e stockholmi impressziói is tanúsítják – a sikeres modernitás viszonyai közt, a „felvilágosodottság” diadalmaskodásában is érzékeli az emberi veszteséget.

Lelki oppozíciója tehát nemcsak a válságból válságba bukducsoló, rossz tendenciákkal telített német (vagy ahogy ő mondja: „középeurópai”) viszonyoknak szól. Úgy tetszik, maga a modernitás a kérdéses számára, jóllehet művészként s intellektuális opcióit illetően maga is a modernitás része, s nem „visszafelé”, a múltba, hanem előretétekint.

9

Németh Andort, mint volt már szó róla, a német pénzügyi reform bevezetése, Berlin „drágává” válása kényszerítette vissza Bécsbe. Nem kétséges, ezzel intellektuálisan sokat veszített: Berlinhez viszonyítva Bécs ekkor az európai „történéseknek” csupán mellékszíntere volt. Ahhoz képest, amit Berlinben megfigyelhetett s tudatosíthatott magában, Bécs életvilága meglehetősen marginálisnak számított. S a bécsi emigrációnak a magyarországi konszolidációval párhuzamos lassú, de föltartóztathatatlan ellehetetlenülése (ami a *Bécsi Magyar Ujság* sorsában is megmutatkozott) tovább rontotta helyzetét, szűkítette lehetőségeit. Egzisztenciálisan is, hiszen Bécsbe való visszatérését követően hamarosan állás nélkül maradt, s mentálisan is. A vasmennyezet, amelyről *A kétségbeesett Berlinben* írt, személyes életében is mind érzékelhetőbben ereszkedett le rá.